

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מסעי, תשס"ה
מספר 612מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הוא נחל מצרים, הוא נילוס, הוא ואדי אל-עריש

נחל מצרים הוא חלק מקו הגבול הדרומי של ארץ ישראל. כך מתואר גבול זה בפרשתנו (לד: ג-ה) וְהָיָה לָכֶם פָּאֵת נָגַב מִמִּדְבַּר צֶן עַל יְדֵי אֲדוּם וְהָיָה לָכֶם גְּבוּל נֹגֵב מִקְצֵה יָם הַמֶּלַח קְדָמָה. וְנָסַב לָכֶם הַגְּבוּל מִנֹּגֵב לְמַעְלָה עַקְרָבִים וְעֵבֶר צָנָה וְהָיוּ תוֹצְאֹתָיו מִנֹּגֵב לְקִדְשׁ פְּרִנֵּעַ וְיָצָא חֲצַר אֲדָר וְעֵבֶר עֲצָמָנָה. וְנָסַב הַגְּבוּל מֵעֲצָמוֹן נַחֲלָה מִצְרַיִם וְהָיוּ תוֹצְאֹתָיו הַיָּמָה.

קו הגבול הדרומי נמשך במזרחו מים המלח ועד נחל מצרים, שהוא המסמן את הקצה המערבי של גבול הדרום. נחל מצרים נשפך אל הים התיכון, הגבול המערבי של ארץ ישראל. גבולות הארץ מתוארים במקומות נוספים במקרא.¹ יש שתיאורי הגבול מעורפלים וצריכים עיון רב כדי להתאימם לתיאורים האחרים.

בהבטחת ארץ ישראל לאברהם אבינו בכרית בין הבתרים נאמר (בר' טו: יח): "כִּי־יִשָּׂא אֶת־אֶבְרָם בְּרִית לְאֹמֶר לְזָרְעוֹ נִתְּתִי אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְּהַר מִצְרַיִם עַד הַנְּהַר הַגָּדֹל נְהַר פְּרָת".² האם 'נחל מצרים' שבפרשתנו הוא 'נהר מצרים' שבכרית בין הבתרים? להלן נציג ונפרט כמה שיטות שנוקטים הפרשנים: יש שיטה המזהה את נחל מצרים ונהר מצרים עם הנילוס; יש שיטה המזהה אותם עם ואדי אל-עריש; יש שיטה לפיה נחל מצרים הוא ואדי אל-עריש ואילו נהר מצרים הוא הנילוס. להלן נציע שיטה נוספת המזהה את ואדי אל-עריש עם הנילוס.²

לפי השיטה הראשונה נהר מצרים ונחל מצרים חד הם, והכוונה לנילוס. זיהוי זה מופיע כבר בתרגום יונתן לפרשתנו: ויקיף תחומא מקיסם לנילוס דמצראי, וכך מפרש גם רש"י.³ לשיטתו, נחל מצרים הוא גם הנהר המוזכר במקרא בשם פישון,⁴ יאור⁵ ושיחור.⁶ בדרך זו הלכו עוד פרשנים,⁷ ולפיה ארץ ישראל כוללת את כל צפון סיני ומגיעה עד מעבר לתעלת סואץ של ימינו!⁸ בדורנו הציע ח' בר-דרומא⁹ תמיכה בשיטה זו, אם כי על-פי הצעתו אין גבול הדרום עובר לאורך הנילוס, אלא מגיע עד למקום בו הזרוע המזרחית (הקדומה, כיום כבר איננה) של הדלתא של הנילוס נשפכת אל הים.¹⁰

כנגד שיטת זיהוי נחל מצרים עם הנילוס, יש המזהים את נחל מצרים עם ואדי אל-עריש. ייתכן שראשיתו של זיהוי זה נמצאת כבר בתרגום השבעים,¹¹ המתרגם את נחל מצרים - Rhinocorura, כנראה שמה הקדום של אל-

1 שמ' כג: לא, דב' א: ז, יהו' א: ד, ועוד.

2 לזיהוי השיטות השונות ראה מפה מס' 1 להלן.

3 רש"י במ' לד: ג ד"ה ממדבר צין.

4 רש"י בר' ב: יא: "פישון - הוא נילוס נהר מצרים".

5 רש"י בר' מא: א: "על הנילוס - כל שאר נהרות אינם קרויים יאורים חוץ מנילוס".

6 רש"י יהו' יג: ג: "מן השיחור - הוא נילוס, הוא נחל מצרים".

7 רמב"ן בר' ג: כב; רד"ק יהו' יג: ג; מצודת ציון יש' כג: ג.

8 ח' בר-דרומא, **וזה גבול הארץ**, ירושלים תשי"ח, עמ' 88.

9 שם, עמ' 85 - 105.

10 תיאור של שיטה זו מופיע במפה מס' 1.

11 תרגום השבעים ליש' כז: יב.

עריש.¹² רב סעדיה גאון מזהה במפורש את נחל מצרים עם ואדי אל-עריש,¹³ ובספר כפתור ופרח נדרש ר' אשתורי הפרחי¹⁴ לזיהויו של נחל מצרים:

הרי שנחל מצרים הוא מקצוע מערבית דרומית לארץ ישראל, וזה הנחל הוא השיחור וכן פירש רש"י ז"ל, ואיננו היאור ... וכן תרגם רבינו סעדיה גאון בתפסיר 'ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה – ויסתדיר מן מאזל אלי ואד אל-עריש ויכון כרוגה אלי אל בחר'. ובלכתך מעזה למצרים תמצא לכמו שלשה ימים או פחות מזה, תחתוך אותו סמוך לכניסתו לים כמטחוי קשת ותלך. וכן קורין לו העם היום ואד אל-עריש כלומר נחל סוכות ... ודע כי ההרים למזרח סמוכים לים כאלף אמה במקום ההוא. ועוד היום מקובל אצל הכל שמה שמפסיק בין ארץ כנען שקורין לו בלד אל שאם¹⁵ ובין ארץ מצרים הוא זה הנחל.

הרדב"ז, שחי במצרים והיה גם בארץ ישראל, יצא בחריפות נגד הזיהוי של רש"י.¹⁶ ובלי ספק שהוא טעות מפורסם שהרי נילוס סמוך למצרים שיצאו משם ישראל כאשר הוא מפורסם בכתובים. ואם הוא גבול ארץ ישראל איך אסור לשכון שם ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה? ועוד שאין קורא הכתוב לנילוס נחל מצרים אלא שיחור או פישון? אלא האמת הברור כי נחל מצרים הוא הנקרא היום ואד אל-עריש ואני עברתי בו והוא מלא על כל גדותיו ושוב עברתי בו והוא יבש אין בו מים כלל... והוא מבדיל בין גבול מצרים לגבול ארץ ישראל וכן אומרים עד היום העכו"ם כי עד שם הוא גבול מצרים ומשם ואילך הוא בלד אל שאמייה ומצרים ועד הנחל הנזכר יש מהלך ח' ימים ומשם ועד עזה יש מהלך שני ימים.

הרדב"ז מבסס את קביעתו על מספר נתונים: קיים איסור לשכון במצרים ובסביבותיה¹⁷ אבל אם ארץ ישראל מגיעה עד הנילוס שבמצרים, יוצא שהאיסור חל גם על חלק מארץ ישראל; כמו כן - על פי שיטת הזיהוי של רש"י ישנה אי-בהירות במקרא בשמות השונים של הנילוס; וכן, מקובל בין הנוכחים יושבי האזור שואדי אל-עריש הוא הגבול בין ארץ ישראל ומצרים.

הרדב"ז מזכיר¹⁸ חכם בן זמנו, שמשום כבודו אין הוא נוקב בשמו, שחי כל ימיו בקהיר על הגדה המזרחית של הנילוס, וטען שבכך הוא מקיים את מצוות יישוב ארץ ישראל. בהגיעו לגיל זקנה ביקש אותו חכם שלאחר פטירתו יקברו אותו בארץ ישראל. הרדב"ז מעיר על כך בלגלוג: 'כנראה שחזר בו'.

הקושי הגדול ביותר שמציג הרדב"ז כנגד הזיהוי הזה הוא בעניין יציאת מצרים: אם הנילוס הוא גבול ארץ ישראל אז כאשר בני ישראל יצאו ממצרים ועברו את הנילוס כבר הגיעו לארץ ישראל, ומה הוא כל עניין מסע ארבעים השנים במדבר, והמרגלים, ושאר סיפורי התורה בעניין יציאת מצרים?

השיטה הפרשנית השלישית מבחינה בין נחל מצרים ונהר מצרים.¹⁹ המילה 'נחל' מתארת ערוץ שלעתים זורמים בו מים ולעתים הוא חרב, ואילו המילה 'נהר' מתארת נחל גדול ורחב שהמים זורמים בו ללא הפסק. לשיטה פרשנית זו יש להבחין בין שני סוגי גבולות של ארץ ישראל: גבול האבות המתואר בברית בין הבתרים ומגיע עד הנילוס, וגבול משה המתואר בפרשתנו ומציג תחום מצומצם יותר המגיע בדרום רק עד ואדי אל-עריש. על-פי שיטה זו יש צורך לגשר בין שני תיאורי הגבול, ואין כאן המקום להרחיב.

נראה לנו להציע כאן שיטה פרשנית רביעית, הטוענת שרש"י וסיעתו באמת לא זיהו את הנילוס כנהר שחוצה את מצרים מדרום לצפון, כפי שהוא מוכר בימינו, אלא זיהו את הנילוס עם הנהר הזורם ממזרח למערב בין מצרים וארץ ישראל. תיאור זה מתאים באמת לוואדי אל-עריש, ואם כנים דברינו, לערוץ זה הם כיוונו באמרם 'נילוס'. לעומתם, חכמי ישראל שחיו במצרים ובארץ ישראל הכירו היטב גם את הנילוס החוצה את מצרים מדרום לצפון וגם את ואדי אל-עריש בשם המוכר לנו כיום, ולכן הקפידו להבחין ביניהם. חכמי מצרים וארץ ישראל הניחו שרש"י וסיעתו התכוונו באמת לנילוס כשהשתמשו בשם זה, ומכאן מקור הביקורת עליהם.

¹² ח' בר-דרומא, שם עמ' 93.

¹³ תרגום רס"ג לבמ' לד: ה.

¹⁴ ספר **כפתור ופרח** פרק י"א, מהד' בית המדרש להלכה בהתישבות, ירושלים תשנ"ז, עמ' טז. ר' אשתורי הפרחי חי בספרד במאה הארבע עשרה, יצא לסיור של מספר שנים בעולם ואת רשמיו רשם בספר כפתור ופרח. הספר מתאר בהרחבה את מראה ארץ ישראל בתקופה זאת. בנוסף, מכיל הספר אגדות והלכות רבות בענייני ארץ ישראל.

¹⁵ 'בלד אל שאם' פירושו 'ארץ הצפון' בערבית, והוא כינוי למחוז הכולל את ארץ ישראל וסוריה. יהודים יוצאי ארץ ישראל וסוריה מכונים 'שאמים'. כינוי זה לארץ מצוי גם בקהיר בתקופה הממלוכית והעות'מאנית, וכך עד היום בין יוצאי תימן. ועד היום מכונה כך העיר דמשק בשפה הערבית.

¹⁶ **שו"ת רדב"ז** חלק ו סימן ב' אלפים רו. גם ברדב"ז על הרמב"ם תרומות פ"א ה"ז: "נחל מצרים הנקרא ואד אל-עריש. ומי שאומר נחל מצרים הוא נילוס טועה הוא".

¹⁷ רמב"ם, הלכות מלכים פ"ה ה"ד.

¹⁸ **שו"ת רדב"ז**, שם: וכבר ראיתי אחד מגדולי הדור שהיה במצרים ואומר שהיה דר בארץ ישראל כיון דמצרים מצד נילוס לצד ארץ ישראל, ובשעת פטירתו צונו להעלות עצמותיו לירושלים, כנראה שחזר בו ...

¹⁹ ר' יהוסף שווארץ, **תבואות הארץ**, מהד' אריאל, עמ' ג-לח.

מספר נתונים בידינו לביסוס הצעתנו. א. עיון במפות ארץ ישראל של רש"י ופרשניו, כמו זו המשורטטת בפירושו של רש"י לבמדבר לד: ג. עיון במפה מראה לנו שרש"י סבר שהנילוס נמשך ממזרח למערב, מארץ אדום אל הים הגדול, ועובר בין ארץ פלשתים וארץ מצרים. קל לשער שנחל זה, שרש"י מכנה אותו 'נילוס', הוא ואדי אל-עריש.

ב. המפה ששרטט ר' אליהו מזרחי בתוך פירושו לפירושו של רש"י לפרשתנו. מפה זאת מובאת להלן מתוך פירושו הרא"ם.²¹ המפה פונה לכיוון מזרח (בתחתית המפה מופיע הים הגדול, הוא הים התיכון). בדרום ארץ ישראל משורטט "נחל מצרים הוא נילוס" הזורם ממזרח למערב, וגם כאן - מארץ אדום אל הים הגדול, בין ארץ פלשתים וארץ מצרים. הרחק מדרום למצרים תוחם את המפה 'ים סוף'. גם במפה זו ניכר שהמחבר זיהה את נחל מצרים שבגבול הדרומי של ארץ ישראל עם ואדי אל-עריש אבל קרא לו 'נילוס'. פרשנות זאת משתמעת גם מדברי הרדב"ז:

הרב המזרחי חשב כי נחל מצרים הוא הנילוס כאשר צייר באותה פרשה ואין לתפוס עליו לפי שהוא ז"ל צייר²² מה שלא ראה.

ג. מסופר באגדה:²³ "מלמד שהיו ישראל ממרים באותה שעה, ואומרים: כשם שאנו עולים מצד זה כך מצרים עולים מצד אחר" ומסבירים התוספות:²⁴

יש לתמוה: איך היו ישראל באותו הדור כל כך מקטני אמנה שסברו שכך יעשה הקב"ה נסים למצרים להעבירם מארצם לארץ ישראל? ואומר רבינו בשם אביו רבי שמואל שישראל לא עברו הים לרחבו מצד זה לזה שאם כן היו ממהרים ללכת אל ארץ ישראל אלא רצועה אחת עברו בים לאורך הים עד שפנו למדבר לצד אחד כי לא היו יכולין ללכת מכל צד אם לא יעברו הים ומצרים היו להם מימינם ומשמאלם לפיכך עברו הים רצועה אחת עד שפנו למדבר מצד אחד וזה כשם שאנו עולין מצד זה ובאנו למדבר כך מצרים עולין מצד אחר מן המדבר וירדפו אחרינו וישגו כי סבורים שלא יעברו המצריים בים אלא יבאו מצד אחר.

לאחר שנסעו באורך הים ויצאו כמו כן לאורך הים לדרום מצרים שמצרים כמו כן לרוח דרומית של ארץ ישראל קרוב לסוף דרומית לצד מערב, ונילוס מפסיק בין מצרים ובין ארץ ישראל והים מצד דרומית של ארץ מצרים ממזרח למערב.

עיון במפת הרא"ם מקל על הבנת פירושו התוספות. הדברים מובנים אם אנו מציירים בדמיוננו שהנילוס אכן זורם ממזרח למערב, ארץ מצרים נמצאת מדרום לנילוס בחלקו המערבי, וים-סוף תוחם את ארץ מצרים בדרומה. מדברי התוספות משמע שנחל מצרים הוא ואדי אל-עריש, אבל הם מכנים אותו 'נילוס'.

אפשר אולי לראות סיוע להצעתנו מדברי רש"י עצמו. על יציאת מצרים וחיית הנילוס אומר רש"י בפרשתנו:²⁵ וכשיצאו ישראל ממצרים, אם רצה המקום לקרב את כניסתם לארץ היה מעבירם את הנילוס לצד צפון ובאין לארץ ישראל, ולא עשה כן, וזהו שנאמר (שמ' יג: יז) 'ולא נחם א-להים דרך ארץ פלשתים', שהם יושבים על הים במערבה של ארץ כנען ... ולא נחם אותו הדרך אלא הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר ... והולכין אצל דרומה מן המערב כלפי מזרח תמיד, עד שבאו לדרומה של ארץ אדום.

דברי רש"י כאן הם תמוהים, לכאורה, ולא-מובנים. ואולם אם נצייר בדמיוננו את הנילוס כנחל שזורם בדרום ארץ ישראל, ממזרח למערב - הדברים יובנו. לשיטת רש"י, הקב"ה הוליך את בני ישראל במדבר מדרום לנילוס - הוא ואדי אל-עריש, לאורכו ממערב למזרח, עד לארץ אדום. ציור מפת ארץ ישראל בפירושו של רש"י ובפירושו הרא"ם על רש"י מבהירים היטב את כוונת הדברים.

²⁰ מתוך כתב יד לייפציג 1 דף 160 עמוד ב. הצילום מתוך א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירושו של רש"י לתורה, תרכ"ט' תשנ"א עמ' 94. את תיאור כתב היד עצמו ראה שם, עמ' 70. עפ"י א' גרוסמן, 'חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 207 הערה 254, רש"י בעצמו שרטט את המפה.

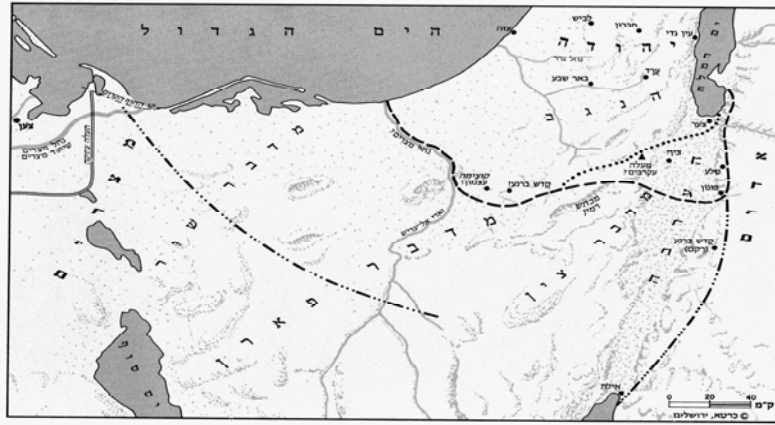
²¹ דפוס ונציה, רפ"ז. הצילום מתוך: א. תשבי (עורך), 'ארץ ישראל במפות ממידיבא עד הלוויין, ירושלים, 2001 עמ' 124.

²² כוונתו היא למפה מספר 3 המצורפת. דברי הרדב"ז הם גם תשובה לתמיהה העולה מתוך הצעתנו: הכיצד טעו רש"י ומפרשיו בזיהוי נהר הנילוס? תשובת הרדב"ז היא שאין להאשימם בכך, כיוון שהם פירשו דבר שמעולם לא ראו.

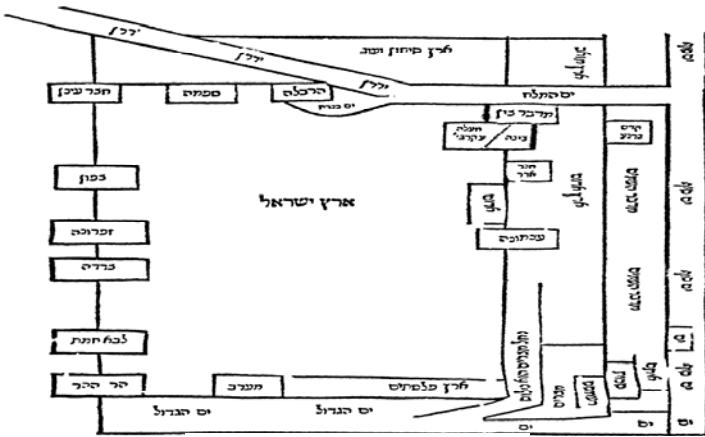
²³ בבלי, ערכין טו ע"א.

²⁴ ד"ה כשם שאנו עולין.

²⁵ רש"י במ' לד: ג. וראה את שו"ת הרדב"ז שם שמסביר אחרת את דברי רש"י, ואומר: "תדע שלא הזכיר רש"י בכל הגבולים 'נילוס' אלא 'נחל מצרים', משמע שהוא סובר דנחל מצרים לחוד ונילוס לחוד". אלא שדבריו מוקשים מדברי רש"י עצמו כפי שראינו למעלה, וכבר העיר על כך במהדורת כפתור ופרח (לעיל הערה 14), שם הערה 19.

מפה מס' 1: הגבול הדרומי של ארץ ישראל על פי השיטות השונות מתוך: דעת מקרא, במדבר, עמ' תכג

מפה מס' 3: מפת ארץ ישראל בפירוש ר' אליהו מזרחי

מפה מס' 2: מפת ארץ ישראל מאת רש"י כתב יד לייפציג 1

ד"ר יואל שילה
המכללה האקדמית אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע